

KÖNCZÖL MIKLÓS*

AZ ANTIK RÉTORIKA ÉS A JOGI SZEMIOTIKA

A dolgozat az antik iskolai rétorika három területét: az ügyállások tanát, a topikát, valamint a stilisztikát tekinti át a jogi szemiotika szempontjából. Célja, hogy (1) megvizsgálja, az ezekhez tartozó eszközök milyen szerepet játszottak – és játszhatnak ma is – a jogi szövegek elemzésében, valamint hogy (2) összefoglalja, az antik hagyomány milyen fölismerésekkel gazdagíthatja a jelenkori jogtudományi kutatást. A jogi szemiotika legfőbb ígérete e területen az antik (jogi) rétorika, valamint a rétorikai hagyomány működésének jobb megértése lehet, míg a rétorikai kutatások a jogi gondolkodás számára fontos szemiotikai eszköztár árnyaltabb leírásához járulhatnak hozzá, a jogi szövegek értelmezését gazdagítva ezáltal.

Amint azt egy nemrégén megjelent, a klasszikus jogi rétorikának szentelt monográfia szerzője megállapítja, az ókori rétorikaelmélet rendszere különösen alkalmas volt „a jogi diskurzus elemzésére és létrehozására”.¹ Arra a kérdésre azonban, hogy ez az alkalmasság egész pontosan minek köszönhető, sem az említett könyv, sem a vonatkozó szakirodalom nagy része nem ad választ. A következőkben ez utóbbi kérdést igyekszem megvizsgálni két különböző – jóllehet élesen aligha elválasztható – szempontból. Az első a szorosan vett jogi szemiotika perspektívája: innen nézve a kérdés úgy hangzik, hogy mennyiben értelmezhetők a jogi diskurzusok az antik rétorikaelmélet által használt fogalmak segítségével. A másik szempont a jogtudományé, kérdése pedig, hogy a klasszikus rétorikai hagyomány milyen meglátásokkal szolgált (és szolgálhat a továbbiakban) a jog, a jogi szövegek kutatói számára.

Áttekintésünk egyik szempontból sem lehet kimerítő. Ami a rétorikát illeti, a klasszikus (iskolai) rendszernek csak három területével foglalkozom: az ügyállások elméletével, a topikával, valamint a stilisztika egyes kérdéseivel. A teljességre törekvés itt azt kívánná, hogy a memória és az előadás kérdéseit is érintsem, hiszen ezek is az iskolai rétorika integráns részei voltak. A jogi kutatások terén a vizsgálódás még szelektívebbnek bizonyul. E téren az aránytalanságra bizonyos mértékben magyarázatot ad, hogy a vizsgált területek nem egyforma hangsúllyal voltak jelen a rétorika – s a jogi gondolkodás – történetében: egyes kérdések, módszerek „újrafelfedezése” érezhetően figyelemfölkeltő hatással volt.

* PhD, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
E-mail: konczol.miklos@jak.ppke.hu.

¹ Michael H. Frost: *Introduction to Classical Legal Rhetoric: A Lost Heritage* (Aldershot: Ashgate 2005) VII, 2.

Dolgozatom elsődleges célja, hogy az említett példák segítségével próbáljon választ adni a jogi szemiotika lehetőségeinek kérdéseire: egyfelől arra, hogy mit kínál a jogi szemiotika az antik rétorika kutatójának, másfelől pedig arra, hogy az antik rétorika mennyiben használható a jogi diskurzusok szemiotikai elemzésének fogalmi kereteként. Az nem kétséges, hogy a klasszikus ókorban elemzésre is alkalmazták a rétorika rendszerét: álláspontom szerint a jelenkori jogi szemiotika egyes meglátásai hozzájárulhatnak az elemzési funkció jobb megértéséhez, s ezáltal inspirációval szolgálhatnak a további kutatásokhoz. Ahogyan ma a szemiotika, úgy az antik rétorika is elméleti kereteket biztosított a jog nyelvi aspektusainak módszeres vizsgálatához. Mindezt szem előtt tartva a következőkben a jogi szemiotika és az antik rétorika közös pontjaira koncentrálok, s azokra a területekre igyekszem rámutatni, ahol a két kutatási irány termékenyítőleg hathat egymásra.²

1. AZ ÜGYÁLLÁSOK TANA

Elsőként röviden körülhatárolom az antik rétorikán belül azokat a területeket, melyekkel a továbbiakban foglalkozom.³ A klasszikus tankönyvek, mint amilyen Quintilianus *Institutio oratoriája*, a szónoki munka öt szakaszát különböztetik meg, a tárgyalandó ügy elemzésétől kezdve a beszéd előadásáig. Az első (1) az alkalmazható érvek összegyűjtése (*heuresis, inventio*), azt követi (2) az érvek elrendezése (*taxis, dispositio*), (3) a beszéd megfogalmazása (*lexis, elocutio*), (4) memorizálása (*mnémé, memoria*), végül pedig (5) előadása (*hypokrisis, actio*).⁴ Az *inventio* legelső lépése, mely az érvek tulajdonképpeni összegyűjtését is megelőzi, az eset vizsgálata: ennek célja a vita középpontjának azonosítása.⁵ Az ügyál-

² Ez a megközelítés föltételezi egyfajta kulturális folytonosság meglétét a két hagyomány, a rétorika és a szemiotika között, valamint – tágabb megközelítésben – a kettő közötti összehasonlítást lehetővé tevő emberi tulajdonságok létezését. Ez a föltevés mindazonáltal nem idegen egyik megközelítéstől sem, hiszen mind az antik rétorika, mind a modern szemiotika nagyban épít rá – még akkor is, ha mindkét terület számos példát szolgáltat a naturalizmust megkérdőjelező elméletekre. A Greimas-i jogi szemiotika ezen aspektusairól lásd Bernard JACKSON: *Semiotics and Legal Theory* (London: Routledge and Kegan Paul 1985) 9–12, valamint 271–272. Antik előzményként különösen a sztoikus rétorika és dialektika releváns: ezekről lásd SZOBOSZLAI-KISS Katalin: „A tiszta képzetek filozófiája” *Műhely* 2012/4. 19–22.

³ Az antik rétorika rendszerén azt a bevett iskolai rétorikát értem, mely a hellénisztikus korban alakult ki, s apróbb változtatásokkal évszázadokon keresztül az iskolai oktatás stabil eleme volt. Az ezen a hagyományon (illetve annak rekonstrukcióján) belüli vitákról vagy eltérésekről csak akkor teszek említést, ha a mondanivalóm szempontjából elkerülhetetlen.

⁴ Lásd azonban David PUJANTE: „The Role of Dispositio in the Construction of Meaning: Quintilian’s Perspective” in Olga TELLEGEN-COUPERUS (szerk.): *Quintilian and the Law: The Art of Persuasion in Law and Politics* (Leuven: Leuven University Press 2003) 170–171, 5. lji. az öt teendő egyidejű jelenlétéről a beszédírás során.

⁵ Későbbi szerzők olykor megkülönböztetnek egy hatodik szakaszt, az *intellectiót* (*noésis*) is, azaz az ügy „megértését”. Ennek kapcsolatáról a stílus egyes kérdéseivel (melyekről alább a 3. pontban esik majd szó), szemiotikai nézőpontból lásd Francisco CHICO-RICO: „Some (Semiotic) Aspects of elocutio in Quintilian: More about latinitas, perspicuitas, ornatus and decorum” in TELLEGEN-COUPERUS (4. lji.) 208–210.

lások, melyeket a rendszeresség igényével elsőként a hellénisztikus kor szerzői tárgyaltak, éppen ezt a célt voltak hivatottak szolgálni.

A Kr. e. 2. században élt elméleti szerző, a témnosi Hermagoras egy – részben talán maga által – kidolgozott ügyállásrendszert írt le, mára sajnos elveszett tankönyvében.⁶ A szóközi beszédben tárgyalható kérdéseket két csoportra osztotta: „meghatározatlan” (általános) és „meghatározott” (konkrét) ügyekre (*thesis, quaestio infinita*, illetve *hypothesis, causa*). Utóbbiakat sajátos körülményeik (*peristasis, circumstantia*) határozzák meg.⁷ Az utóbbi típusba tartozó ügy tárgyalásakor a szóközöknek ezekre a körülményekre kell különös figyelemmel lennie, hiszen az érvek forrásaként (*topos, locus*) szolgálhatnak. Az ügyállások (*stasis, status*) célja az ilyen meghatározott ügyek szóközi kezelése volt: a jogi gyakorlat pedig túlnyomórészt efféle kérdéseket vet föl.

A klasszikus hagyomány különbséget tesz továbbá az ügyállások két alcsoportja között.⁸ Az első, az ún. „logikai” ügyállások egy adott cselekedet – erkölcsi vagy jogi – megítéléséhez kapcsolódó vita lehetséges pontjait tárják föl. A tankönyve magyarázata szerint, ha valakit megvádolnak egy bizonyos jogsértő cselekedettel, akkor az illető tagadhatja az elkövetés tényét, megkérdőjelezheti a vádban szereplő meghatározást, a cselekedet (morális vagy jogi) minősítését, vagy akár magát a peres eljárást is.

Hogyan működtek a gyakorlatban ezek az ügyállások? Az antik tankönyvek szerint a beszéd szerzőjének először meg kell határoznia a vita középpontját, majd ennek alapján számba vennie az alkalmazható érveket. A vitás pont meghatározása azonban korántsem magától értetődő. A szembenálló feleknek ehhez meg kellett ismerniük a másik fél álláspontját, azaz a vád és a védelem pontos állításait. Noha mind a görög, mind a római eljárásjogban mód volt erre még a bírósági tárgyalást megelőzően, nem mondhatjuk, hogy a szónok adottnak veheti az ügyállást. Ebből két dolog következik. Egyrészt az, hogy a szónokok megpróbálhatták beszédeik révén „áthelyezni” a vita fókuszát, legalábbis megkísérelve befolyásolni azt, hogy az eljárás résztvevői hogyan fogják föl a vitát. Másrészt pedig az, hogy a peres feleknek célszerű volt már előre föltérképezniük az ügy részleteit a fenti elméleti séma segítségével, hogy szükség esetén adekvát választ adhassanak a másik fél „fókuszáthelyezési” kísérleteire. A gyakorlatban az ügyállások rendszere nem pusztán egy ügy előzetes megértésének az eszközét jelentette, hanem a már megírt beszédek oktatási célú elemzését is szolgálhatta. Az iskolai rétorikában ez utóbbi került elő elsőként, hiszen a tanulók csak a megfelelő ismeretek és készségek elsajátítását követően kezdtek saját beszédeik megírásához.

⁶ Hermagoras töredékeinek legújabb kiadása Frédérique WOERTHER: *Hermagoras. Fragments et témoignages* (Paris: Les Belles Lettres 2012). Tankönyvének rekonstrukciójához lásd még Dieter MATTHES: „Hermagoras von Temnos 1904–1955” *Lustrum* 1958. 158–214.

⁷ Meghatározatlan kérdés pl. hogy „jó dolog-e megnősülni”, míg meghatározott kérdés, hogy „jó dolog-e Catónak megnősülnie”, lásd pl. Quintilianus: *Institutio oratoria* (3, 5, 8).

⁸ A különféle fölosztások tömör áttekintését adja Quintilianus: *Institutio oratoria* (3, 6). Az általa említett szerzők közül szemiotikai szempontból a közép-sztoikus Poseidónios érdemel figyelmet (3, 6, 37), a töredékről legújabban lásd SZOBOSZLAI-KISS Katalin: *Poszeidóniosz. Töredékek és kommentár* (Budapest: L'Harmattan 2009) 220–225.

Az ügyállások másik csoportja, az úgynevezett „jogi” kérdések több szempontból is különböztek a „logikaiaktól”. Középpontjukban egy adott normaszöveg értelmezése állt: a gyakorlatban a legtöbbször előforduló ellentmondásokra hívták föl a szónok figyelmét. Az első jogi kérdés alapja a szöveg szó szerinti és a szerző föltehető – s az előbbtől különböző – szándéka szerinti értelmének a szembeállítására. A második kérdés úgy áll elő, hogy a két peres fél más-más szövegre hivatkozik álláspontja alátámasztásaként, s a kettőből más-más megoldás következne. A harmadik kérdésnél ugyanazon szöveg kétféle olvasata áll szemben egymással. Végül a negyedik esetén az egyik fél állítása szerint a vita szempontjából releváns norma híján analógiát kell alkalmazni – ilyenkor egy párhuzamos szöveget is meg kell jelölni.

A kétféle ügyálláscsoport működése láthatólag különbözik egymástól. A legfontosabb eltérés, hogy a logikai ügyállások alkalmazhatóak ugyanabban a vitában egymással párhuzamosan, vagy egymást követően is, mintegy „védvonalakként”: ha az érvelés egy ponton nem éri el a kívánt hatást, egy másik ponton még megállítható az ellenfél. Egyes tankönyvek szerint az ügyállások csökkenő erőssorrendben követik egymást, hiszen jóval erőteljesebb védekezés a cselekmény elkövetésének tagadása, mint a bíróság hatáskörének kétségbevonása. A jogi ügyállások ugyanakkor nem állíthatók sorba, sem „erejükét” tekintve, sem egymást követő „védvonalakként”. Az azonban ezekről is elmondható, hogy szinte minden, a gyakorlatban előforduló jogvita megragadására alkalmasak, s az is, hogy alkalmazható egymással párhuzamosan is.⁹ A példa kedvéért idézhetjük a Lon L. Fuller fiktív jogesetében szereplő egyik véleményt, mely igen meggyőzően kapcsolja össze a főt ismertetett jogi kérdések közül az elsőt a negyedikkel:

„A bírói jogszabály-módosításhoz három lépésre van szükség. Ezek közül az első, hogy kitalálunk egy egyedi »cél«-t, amelyet a törvény szolgál. Ez annak ellenére megtörténik, hogy százból egy törvénynek sincsen ilyen egyedi célja, és szinte minden egyes törvény célját másként értelmezik az előterjesztésüket támogatók különböző csoportjai. A második lépés, hogy fölfedezzük: a »jogalkotó« nevezetű mítikus lény, miközben erre a képzeletbeli »célra« törekedett, valamit figyelmen kívül hagyott, vagy hézagosan, tökéletlenül hozta létre a művét. Ekkor jön a feladat utolsó és legszórakoztatóbb része, tudniillik hogy kitöltjük az így létrehozott űrt. *Quod erat faciendum*.”¹⁰

⁹ Lásd pl. Johannes STROUX: „Summum ius summa iniuria” in *Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik* (Potsdam: Stichnote 1949) 7–66. Az antik szerzők is tisztában voltak az ügyállástípusok besorolásának viszonylagosságával, aminek köszönhetően igen sokféle ügyállástan jelent meg. Áttekintésként lásd pl. Lucia CALBOLI MONTEFUSCO: *La dottrina degli »status« nella retorica greca e romana* (Hildesheim: Olms 1986); Antoine C. BRAET: „Variationen zur Statuslehre von Hermagoras bis Cicero” *Rhetorica* 1989. 239–259; Malcolm HEATH: „The Substructure of Stasis-theory from Hermagoras to Hermogenes” *Classical Quarterly* 1994/1. 114–129.

¹⁰ Lon L. FULLER: „The Case of the Speluncean Explorers” *Harvard Law Review* 1949. 634. A magyar fordítás forrása Lon L. FULLER: „A barlangász- eset” [ford. VARGA Koppány] in VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia* (Budapest: Szent István Társulat 2003) 255.

De hogyan képesek az ügyállások hozzájárulni a jogi diskurzus értelmezéséhez? Ennek megértéséhez a legcélszerűbb abból kiindulnunk, amit Bernard Jackson a jogi eljárás pragmatikája narrativizációjának nevez. Ha Jacksont követve megkülönböztetjük a tárgyaláson előadott történeteket (*stories in the trial*), valamint a tárgyalást mint története(ke)t (*story of the trial*), akkor úgy fogalmazhatunk, hogy az ügyállások rendszere alapot adhat ahhoz, hogy föltárjuk az előbbieik szerkezetét. Ez a föltárás azonban részben az utóbbi fajta történetek cselekménye is: a tárgyalás során válik világossá a versengő történetek közötti különbség, s az eljárás résztvevői mindezt a maguk tárgyalásról alkotott történeteinek a keretében fogják föl.¹¹ Az ügyállások tehát nem csak arra szolgálhatnak, hogy segítségükkel föltárjuk az ügyet a megfelelő érvek összegyűjtését és a tárgyaláson előadandó történet megkomponálását megelőzően. Az eljárás résztvevői – jóllehet az esetek túlnyomó többségében kimondatlanul – az ügyállásokra utalnak, hogy ezen keresztül befolyásolhassák magának a tárgyalásnak a történetét.

Ez utóbbival kapcsolatban említendő, hogy az ügyállások a huszadik századi jogtudomány magyarázataiban is megjelentek. Ez elsőként a jogtörténet területén következett be. A római jogi gondolkodás kutatói évtizedeken keresztül vitáztak a *causa Curiana* jelentőségéről, s a vita középpontjában jó ideig a görög retorikaelméletnek, különösen pedig az ügyállástannak a római jog fejlődésére gyakorolt hatása állt.¹² Későbbi kutatások fölhívták a figyelmet a „logikai” ügyállások és a klasszikus dogmatikai bűncselekmény-fogalom közti párhuzamokra.¹³ Hasonló párhuzamok mutathatók ki a büntetőeljárás lépéseivel kapcsolatban.¹⁴ A „jogi” kérdések hatása pedig a szerződésértelmezés hagyományával kapcsolatban merült föl.¹⁵

Ez utóbbiak azt példázzák, amit talán a tárgyalásról szóló történeteknek nevezhetünk. Ezek annyiban mindenképpen hasonlóak a tárgyaláson elhangzó történetekhez (szemben a történetként megélt tárgyalással), hogy explicite meg is fogalmazzák őket. A tárgyalás történetével viszont az köti őket össze, hogy maguk is a jogi eljárásról szólnak. A későbbiekben a tárgyalásról szóló történetek is visszatér-

¹¹ Lásd Bernard JACKSON: *Law, Fact and Narrative Coherence* (Liverpool: Deborah Charles 1988); Bernard JACKSON: *Making Sense in Law: Linguistic, Psychological and Semiotic Perspectives* (Liverpool: Deborah Charles 1995).

¹² Elsőként lásd Johannes Stroux – eredetileg 1926-ban íródott – tanulmányát: STROUX (9. l.).

¹³ Lásd Franz HORAK: „Die rhetorische Statuslehre und der moderne Aufbau des Verbrechensbegriffs” in Franz HORAK – Wolfgang WALDSTEIN (szerk.): *Festgabe für Arnold Herdlitzcka* (München: Fink 1972) 121–141; Antoine BRAET: „The Classical Doctrine of status and the Rhetorical Theory of Argumentation” *Philosophy and Rhetoric* 1987/2. 79–93.

¹⁴ Lásd BRAET (13. l.).

¹⁵ David J. BEDERMAN: *Classical Canons: Rhetoric, Classicism and Treaty Interpretation* (Aldershot: Ashgate 2001). Tágabb kontextusban mindenképp említést érdemel az a kutatás, melynek során Bill Clintonnak, az Egyesült Államok egykori elnökének a Monica Lewinsky-üggyel kapcsolatban követett stratégiáját elemezték a „logikai” ügyállások segítségével, lásd Michael R. KRAMER – Kathryn M. OLSON: „The Strategic Potential of Sequencing Apologia Stases: President Clinton’s Self-Defense in the Monica Lewinsky Scandal” *Western Journal of Communication* 2002/3. 347–368. A közlemény figyelmet keltett a kríziskommunikációval foglalkozó kutatók körében is – újabb olvasókat szerezve ezáltal az antik tankönyveknek (lásd pl. Charles MARSH: „The Syllogism of Apologia: Rhetorical Stasis Theory and Crisis Communication” *Public Relations Review* 2006/1. 41–46).

hetnek a bíróságra, példák, precedensek, vagy egyéb érvek formájában.¹⁶ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy az ügyállások nem pusztán a tárgyaláson előadott történetek, illetve a résztvevők által történetként fölfogott tárgyalás megértéséhez járulhatnak hozzá, hanem a jogról tágabb perspektívában és nagyobb időtávlatban megfogalmazott történetek elemzéséhez és értelmezéséhez is.

2. TOPIKA

Az ügyállásokhoz hasonlóan a *toposok* is az érvek fölkutatását szolgálták. A *topika* kifejezés „a helyekre vonatkozó dolgokat” jelent: a szónok munkáját illetően ezek a helyek azok, ahol az érveket találjuk.¹⁷ Aristotelésnél, aki elsőként dolgozta ki elméleti igénnyel ezeknek a „helyeknek” a rendszerét, a *topos* (*locus*) értelmezhető olyan föltételes állításként, melynek segítségével kiegészíthetünk egy enthymémát, ezáltal egy hipotetikus szillogizmust hozva létre. A rétorikatörténet során a *toposok* tana számos újraértelmezésen ment keresztül, ezeket azonban nem tudom itt bemutatni. Ehelyett csak két kérdésre koncentrálok: először, hogy a *toposok* hogyan járulhatnak hozzá a jogi diskurzusok elemzéséhez; másodsor pedig, hogy hogyan jelennek meg a jogi gondolkodásban.

Ami az első kérdést illeti, értékes meglátásokkal szolgál Jack M. Balkin egy cikke.¹⁸ Balkin fő állítása úgy összegezhető, hogy az érvek összegyűjtésére és a vizsgatérő argumentatív struktúrák alkalmazására szolgáló *toposok* egyrészt egyértelműen jelen vannak a jogi diskurzusokról való jogászai gondolkodásban, másrészt pedig a rájuk jellemző tartalmi megközelítés (ez szerinte általában is jellemzi a klasszikus rétorikát) nem mond ellent a formális-racionális jogi gondolkodásnak, hanem inkább kiegészíti azt.

¹⁶ Részletesebben, a *causa Curiana* példájával lásd Miklós KÖNCZÖL: „Law, Fact and Narratives in Ancient Rhetoric: The Case of the *causa Curiana*” *International Journal for the Semiotics of Law* 2008/1. 21–33; Miklós KÖNCZÖL: „From Law to Literature and Back (Then Again)” in Marcin PIENIAŻEK (szerk.): *The 23rd IVR Congress „Law and Legal Cultures in the 21st Century: Diversity and Unity”: Special Workshop „Students and Young Researchers”* (Kraków: Andrzej Frycz Modrzewski University 2009) 77–89.

¹⁷ Lásd pl. Cicero, *De partitione oratoria* (2, 5), ahol az ifjú Cicero a meggyőzés eszközeiről kérdezi édesapját: „Minek a segítségével alakul ki a meggyőzés? – Az érvekkel, melyeket vagy magában a dologban rejlő, vagy a máshonnan vett helyekről nyerünk. – Milyen helyekre gondolsz? – Hát ahol az érvek rejtőznek.” Egy másik lehetséges magyarázatot (mely egy másik narratív mintára vezethető vissza) fogalmazott meg az ókori görög hadászati terminológiára utalva Zsigmond RITOÓK: „Zur Geschichte des Topos-Begriffes” in *Actes de la XIIe conférence internationale d’études classiques “Eirene”* (Amsterdam: Hakkert 1975) 112. Ritoók nézetéhez csatlakozik Sarah RUBINELLI: „The Ancient Argumentative Game: τόποι and loci in Action” *Argumentation* 2006. 267–270. Rubinelli további meggyöző érveket hoz a hagyományos magyarázattal szemben, mely szerint Aristotelés az antik mnémonikában megszokott értelemben beszél *toposokról* – utóbbihoz lásd pl. Paul SLOMKOWSKI: *Aristotle’s topics* (Leiden: Brill 1997) 47. Lásd továbbá Jack Balkin listáját a *topos* kifejezés lehetséges jelentéseiről Jack M BALKIN: „A Night in the Topics: The Reason of Legal Rhetoric and the Rhetoric of Legal Reason” in Peter BROOKS – Paul GEWIRTZ (szerk.): *Law’s Stories: Narrative and Rhetoric in the Law* (New Haven: Yale University Press 1996) 212–213.

¹⁸ BALKIN (17. l.).

Aristotelés egyértelművé teszi, hogy olyan elemzési módszert ismertet könyvében, melyet a rétorika már korábban is ismert.¹⁹ Ezzel kettős célt kívánt elérni: egyrészt tananyagot adni tanítványai kezébe, melynek alapján a dialektikus vitát gyakorolhatják, másrészt pedig fölvázolni a filozófiai (logikai, etikai, természettudományos) vizsgálódások általános módszerét. Ami az előbbit, a dialektikus vitát illeti, a gyakorlat abból áll, hogy a két vitatkozó fél megpróbálja érvekkel alátámasztani egy adott problémával kapcsolatban képviselt álláspontját, és megcáfolni a másik fél érveit. A toposok ismerete fejlesztheti a tanítványok képességét, hogy gyorsan azonosítsák bármely érv szerkezetét, rátapintsanak az esetleges érvelési hibákra, és hogy saját érveiket kellő tartalommal töltsék meg. Ezt a tanulási folyamatot elősegítendő Aristotelés egyrészt tartalmi, másrészt logikai szempontból csoportokba sorolta a jellegzetes érvtípusokat, melyek a leggyakrabban kerülnek elő a dialektikus vitában.

A toposoknak a jogi diskurzusok értelmezésében játszott szerepét tekintve számos hasonlóságot figyelhetünk meg az ügyállások rendszerével. A toposok a „logikai” ügyállásokhoz hasonlóan egyfajta logikai struktúrán alapulnak. Ez a struktúra ugyanakkor az érvelés dinamikáját, valamint pragmatikai működését is meghatározza. Ilyenformán a toposok funkciója tekinthető egyfajta „grammatikának” is – amint azt Aristotelés maga is nyilvánvalóvá tette.

A narratív megközelítés sem látszik indokolatlannak a toposok megértése terén. Ezt a legvilágosabban az Aristotelés által „sajátos helyeknek” nevezett toposok példájával igazolhatjuk. Az igazságosság, erény stb. toposai „sajátosak”, szemben a „közös helyekkel” (amilyen például a „rész és az egész”, a „több és kevesebb” stb.), mert közelebről kapcsolódnak egy sajátos helyzethez és az annak sajátos tulajdonságokkal rendelkező szereplőjéhez. Az ügyállásokkal kapcsolatban fönt azt állítottam, hogy szerepük van vagy lehet a jogi eljárás értelmezésében, amennyiben az eljárás résztvevői az ügyállásokat alapul véve tulajdonít(hat)nak értelmet a helyzetnek.²⁰ A toposok esetében ez a jelenlét különösen világosan tetten érhető, legalábbis a kontinentális jogi kultúrában.²¹ A jogászképzésben, a dogmatikában, de a konkrét ügyekben kifejtett érvekkel kapcsolatban is gyakran említik a klasszikus hagyományban bevett nevükön a toposokat (mint például *a contrario* vagy *a maiore ad minus*): ennek célja az, hogy a jogász végső soron képes legyen befolyásolni az eljárás többi résztvevőjének a percepcióját azáltal, hogy elfogadtat velük egy bizonyos értelmezési keretet.

Mindez mutatja, hogy a toposok az ügyállásoknál sokkal inkább „láthatóak” a jelenkori jog(ász)i módszertanban. Ezenkívül a klasszikus rétorika recepciójának

¹⁹ Lásd W. Martin BLOOMER: „Topics” in Thomas O. SLOANE (szerk.): *Oxford Encyclopedia of Rhetoric* (Oxford: Oxford University Press 2001) 779.

²⁰ Lásd Michael WINTERBOTTOM: „Schoolroom and Courtroom” in Brian VICKERS (szerk.): *Rhetoric Revalued* (Binghamton: CMERS 1982) 66–70.

²¹ Ilyen jogi topikát kínál pl. – az alkotmányértelmezésre összpontosítva – JAKAB András: „Az alkotmányértelmezés módszerei” *Századvég* 2008/1. 3–36. Balkin meggyőzően állítja ugyanakkor, hogy „az Egyesült Államokhoz hasonló common law-jogrendben [...] az érvek topikus szerkezete egészen nyilvánvalóvá válik a doktrína precedensek révén történő fejlődése során”. BALKIN (17. l.) 214.

történetben is nagyobb hatással bírtak, a jogtudomány terén éppúgy, mint az irodalomelméletben. A huszadik századi kutatások közül elsőként Ernst Curtius munkája²² érdemel említést, aki a középkori latin irodalmat vizsgáló tanulmányaiban kiemelt figyelmet fordított a klasszikus antikvitásból átvett témák adaptációjának. Az ő – azóta széles körben elterjedt – *topos*fogalmának a középpontjában ezek a visszatérő témák állnak, gyümölcsöző perspektívát kínálva az irodalmi hagyományok tanulmányozásához, de a szemiotikai megközelítéshez is. A Curtius által alkalmazott fogalom sok tekintetben rokona a „rögzült elbeszéléseknek” (*anchored narratives*), melyek egyfajta társadalmi tudásként – többek között – a jogi eljárásokban és az azokról előadott elbeszélések, valamint az elbeszélésekként fölfogott eljárások háttéréként szolgálnak.

Nem sokkal Curtius könyvének megjelenését követően a toposok a jogtudományi szakirodalomban is megjelentek, elsőként Theodor Viehweg azóta igen népszerűvé vált habilitációs dolgozatában.²³ Gianbattista Vico egy utalásából kiindulva, Viehweg áttekintette a toposoknak az európai jogi gondolkodásban betöltött szerepét, azzal a céllal, hogy a modernitás óta hagyományosan deduktívnek tekintett jogi gondolkodás egy másik aspektusát mutassa be. Curtiushoz hasonlóan Viehweg is visszatérő témákként azonosította a toposokat, ezáltal – egy huszonegyedik századi kritikus szerint – „a megfoghatatlanságig tágítva a kifejezés eredeti értelmét”.²⁴ Ha azonban nem a rétorikatörténet, hanem a jogi módszertan szempontjából nézzük, akkor Viehweg meglátásai fontos adalékot jelenthetnek a toposok működésének megértése szempontjából azáltal, hogy kiemelik a tudatosság és a szervezethez tartozó momentumát. Míg Curtius fölismerései a jogi elbeszélések szerkezetének (hasonlóan Vladimir Proppnak a népmesék szerkezetére vonatkozó kutatásaihoz²⁵) és hagyományának tanulmányozásához járulhatnak hozzá, Viehwegnél a toposok mint a jog megértésére szolgáló keret tudatos kialakításának az eszközei kerülnek előtérbe, ez a tevékenység pedig a jogi kommunikáció (és meggyőzés) terméke és alapja is egyben.

Viehweg után újabb öt évvel Chaïm Perelman és Lucie Olbrechts-Tyteca²⁶ könyve adott új inspirációt a topika és általában az érvelés kutatásának. Perelmanék kifejezett célja az volt, hogy visszatérjenek ahhoz az arisztotelianus célkitűzéshez, mely filozófia és rétorika közös pontjainak a fölmutatására, valamint egy mindkét területen alkalmazható módszer kidolgozására törekszik. Az *Új Rétorika* nagyobb része ennek megfelelően a perelmani topikát tartalmazza, amint arra a szerzők rá is mutatnak a könyv bevezetésében.²⁷ Klasszifikációs kritériumaik is az arisztotelészi megközelítést tükrözik: a gyakran használt érvtípusok azonosítására szolgálnak, ezáltal behatóbb elemzést téve lehetővé, mint a Curtius vagy Viehweg által alkal-

²² Ernst R. CURTIUS: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (Bern: Francke 1948).

²³ Theodor VIEHWEG: *Topik und Jurisprudenz* (München: Beck 1953).

²⁴ BLOOMER (19. l.) 779.

²⁵ Vö. Vlagyimir PROPP: *A mese morfológiája* [ford. SOPRONI András] (Budapest: Gondolat 1975).

²⁶ Chaïm PERELMAN – Lucie OLBRECHTS-TYTECA: *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation* (Paris: PUF 1958).

²⁷ PERELMAN–OLBRECHTS-TYTECA (26. l.) 6.

mazott kategóriák. Noha Perelmanék topikai tárgyú fölismerései talán kevesebb visszhangot keltettek a jogtudomány területén, mint Viehwegéi, egy lépéssel mindenestre közelebb visznek a rétorika működésének a megértéséhez. Azáltal, hogy hidat képez az érvek logikai szerkezete és a meggyőzés pragmatikai célja között, az *Új Rétorika* a klasszikus hagyomány talán legfontosabb tulajdonságában osztozik.

3. STÍLUS

A szónoki feladatok, s az antik iskolai rétorika nekik megfelelő öt fő területe közül – gondolhatnánk – a stílus igényel és érdemel a legkevesebb magyarázatot. Ez lehet az oka annak is, hogy a megfogalmazás kérdései csak ritkán jelennek meg közvetlenül a jogtudományban.²⁸ Tekintettel arra, hogy a klasszikus hagyománynak ez az eleme mutatja a legnagyobb folyamatosságot, talán nem is volna oka a kifejezetten neki szentelt figyelemnek, kivéve azokat az eseteket, amelyekben valamely problémával kifejezett kapcsolatban áll (a legfontosabb ilyen kivétel a nyelvi egyszerűsítésre való törekvés: bővebben lásd az alábbiakban). Mindamellett, ha az *elocutio* kerül szóba, az sokszor a szó- és gondolatalakzatokkal bőven díszített, egyébként azonban üres „retorika” képzetét idézi föl. A rétorikát története során csakugyan évszázadokon keresztül azonosították az alakzatokkal, ami számos huszadik századi szerzőt késztetett apológiára, melyek általában a klasszikus hagyomány teljességéhez való visszatérést, s a hagyomány alaposabb megismerését szorgalmazzák.²⁹ Az effajta vállalkozások hasznát – olykor egyenesen szükségét – nem tagadva a továbbiakban azt igyekszem megmutatni, hogy miért fontos a stilisztika a jogi diskurzuselemzés szempontjából, amellet érvelve, hogy e diskurzusok megértéséhez a stílus kérdései nem pusztán az ornamentika azonosítása révén képesek hozzájárulni. Ennek során a stílus két szintjéről szólok: egyrészt az alakzatok megjelenésének a szintjéről,³⁰ másrészt a szöveg egészéről, amellyel kapcsolatban a rétorikai elemzés a „stílusnemek” (*charaktéres, genera dicendi*) terminusát alkalmazza.

Az alakzatokkal kezdve, tehát azokkal a rétorikai eszközökkel, melyek egy szó vagy kifejezés jelentésének megváltoztatásán alapulnak (amilyen például a metafora, metonímia stb.), kiindulásként megállapíthatjuk, hogy a jogi nyelv viszonya ezekhez legalábbis ambivalens. A jog egyfelől – a jogbiztonság jegyében az egyértelműsége törekedve – azt állítja, hogy kiiktat mindenfajta többértelműséget, közben azonban működése szempontjából nélkülözhetetlenek. Ha a legszélsősége-

²⁸ A stílusfogalom szerepéről a jogtudományban lásd legújabban CSERNE Péter: „Stílus a jogban: a bírói érveléstől a stílus curiae-ig és vissza” in HEGYI Szabolcs – VINNAI Edina – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Orbis iuris. Ünnepi tanulmánykötet Szabó Miklós 65. születésnapjára* (Miskolc: Bíbor 2016) 183–198.

²⁹ Lásd pl. PERELMAN–OLBRECHTS–TYTECA (26. l.) 5; BRIAN VICKERS: *In Defence of Rhetoric* (Oxford: Clarendon 1988).

³⁰ Alakzatok és trópusok megkülönböztetése nem mentes a vitáktól az antik (és a jelenkori) rétorikai szakmunkákban, lásd Galen O. ROWE: „Style” in Stanley E. PORTER (szerk.): *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period (330 B.C.–A.D. 400)* (Leiden: Brill 1997) 125.

sebb példát, a jogszabályok szövegét tekintjük, melyek a jogi diskurzusok közül a leginkább mesterséges nyelvet használják, az sohasem kérdés, hogy szövegezőik igyekeznek kerülni a többértelműséget. Ennek érdekében a megfogalmazás olykor el kell, hogy szakadjon a hétköznapi nyelvhasználattól, igyekezzen rögzíteni az alkalmazott fogalmak jelentését, mintegy kiemelve azokat a nem jogi diskurzus szükségzerű meghatározatlanságából.³¹ Ezt vizsgálva a „világosság” (*saphéneia*, *perspicuitas*) stíluserejét két szempontból is értékelnünk kell. A jogi diskurzus igyekszik a jog nyelvében „a folytonos használat révén alkalmassá vált kifejezés”³² alkalmazására. Azáltal azonban, hogy kiszakítja a szavakat (a legtöbb) hétköznapi kontextusukból, voltaképpen metaforákat hoz létre.³³ Nincs tehát *egyetlen* világosság, hiszen nem fogalmazhatunk világosan egyszerre a hétköznapi nyelvhasználat és a jogi diskurzus szempontjából.³⁴ Ami pedig az utóbbit illeti, a világosság (ti. hogy az alkalmazott kifejezés csakugyan a *verbum proprium*) idővel megkérdőjeleződik, ahogyan a rögzített jelentés nem elégíti ki a társadalmi viszonyokkal kapcsolatos elvárásainkat.³⁵ Éppen azért, hogy a szöveg stabilabb és marandóbb legyen, valamint számos egyéb okból, a törvényalkotók hajlamosak tolerálni egy bizonyos fokú meghatározatlanságot a jogszabályok fogalomhasználatában.³⁶

A rétorikai nyelvhasználat másik klasszikus erénye az „illőség” (*prepon*, *aptum*): a harmónia a szöveg formája és tartalma között, egyben azonban „a rétorikai diskurzus és az általános kommunikatív kontextus között, melyben a szónok létrehozza vagy előadja azt, a publikum pedig befogadja”.³⁷ Ez természetesen tág teret hagy az egyéni mérlegelésnek, hiszen végső soron a szónok megítélésén múlik,

³¹ A huszadik századi jogelméleti irodalomból a klasszikus szöveg e problémát illetően Herbert Harttól származik, lásd Herbert L. A. HART: *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon 1961) 121–122. Ez a jelenség természetesen mindenféle szaknyelvi diskurzusban megfigyelhető. Ahogyan pl. Cicero a filozófiai szaknyelvről mondja *De finibus bonorum et malorum* c. munkájában (3, 2, 4), az ember „nem a *forumon* szedi össze a szavakat” ahhoz, hogy erről a témáról beszéljen.

³² Vö. ROWE (30. l.) 123.

³³ A *metaphora* kifejezés az „átvitelre” utal, így aztán maga is metafora, vö. George A. KENNEDY (ford.): *Aristotle, On rhetoric: A Theory of Civic Discourse* (New York – Oxford: Oxford University Press 1991) 222, 25. l.

³⁴ Lásd Alexandre FLÜCKIGER: „The Ambiguous Principle of the Clarity of Law” in Anne WAGNER – Sophie CACCIAGUIDI-FAHY (szerk.): *Obscurity and Clarity in the Law* (Aldershot: Ashgate 2008) 9–24. Az (etikai) normák közvetítésével kapcsolatos dilemmákról – Hérakleitos gnómái kapcsán – lásd SZOBOSZLAI-KISS Katalin: „A görög etikai gondolkodás kezdete. Hérakleitosz” *Jog – Állam – Politika* 2014/4. 100–104.

³⁵ Ennek oka lehet a szemantikai tartalom tág vagy éppen szűk volta egyaránt: példaként említhetjük az előbbire (egyres) nemzetközi jogi szereplők erőfeszítéseit, mellyel egy sor fegyverest konfliktust igyekeznek kizárni a „háború” fogalmából, a másodikra pedig a „lopás” klasszikus fogalmának alkalmazását olyan esetekre, amelyekben meg nem fogható „dolgok” eltulajdonításáról van szó.

³⁶ Lásd Gianmaria AJANI: „The Transplant of Vague Notions” in H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum lex multiplex. Studia Z. Péteri dedicata* (Budapest: Szent István Társulat 2005) 17–37; Anne WAGNER: „Les apports de l’analyse linguistique dans la conception du flou et de la sécurité juridique” *La semaine juridique. Editions générales* 2005. 2355–2359; legújabban, széles körű szakirodalmi áttekintéssel lásd ZÖDI Zsolt: „A jog koherenciájának mítosza” in FERETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KISS Anna – ZÖDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2017) 209–227.

³⁷ CHICO-RICO (5. l.) 207.

hogy mit tekint az adott helyzetben adekvát stílusnak. A jogi nyelv már-már archeotipikusnak mondható megközelítését kiválóan összegzi Benjamin Cardozo:

„Barátaim mondják olykor, hogy a bírói véleménynek nem föladata, hogy szépirodalmi alkotás legyen. A bálvány legyen csúf – különben még összetévesztjük a közönséges emberrel. Ha azt kívánjuk, hogy előadásunkat kifogás vagy habozás nélkül elfogadják, akkor egyfajta zord fönségnek kell jellemeznie, mely megveti a kegyek hajhászását.”³⁸

Ebben az idézetben is az autonóm jogi diskurzus gondolata jelenik meg, melynek saját mércéje van az „illősségre”. Számunkra az alakzatok és a szövegegész szintjén is az az érdekes, hogy a szöveg szerzője a diskurzus mikroszintjén végzett műveleteivel igyekszik orientálni a hallgatóság percepcióját, azaz irányítani szövegeének pragmatikai működését, az eljárásban előadott történetek és a történetként fölfogott eljárás tekintetében egyaránt.

Mint mindig, itt is a diszfunkciók szolgáltatók a legtanulságosabb példákat. Ilyen helyzetek adódhatnak abból, hogy a hallgatóság (legalábbis részben) nem rendelkezik azzal a tudással, amely szükséges volna a szónoki erőfeszítés értékeléséhez – vagy akár csak a közvetíteni kívánt üzenet megértéséhez. A *Plain Language Movement* alighanem egy hasonló problémára kíván választ adni.³⁹ A jog nyelve évszázadokon keresztül meglehetősen távol állt a hétköznapi nyelvtől – a fönt már említett okokból. Ez a távolság pedig részévé vált a jogászok saját szakmai identitásáról alkotott elbeszéléseinek, s ezért – többek között – az antik stilisztika által leírt eszközöket is mozgósították fönttartása érdekében. De nem pusztán a távolság fönttartásáról van szó, hiszen az beleíródott az elbeszélésként fölfogott tárgyalásba (*story of the trial*) és a tárgyalásokról alkotott elbeszélésekbe (*stories about the trial*) egyaránt, tehát részét képezte mind a jogászok, mind a nem jogászok percepciójának a jogi eljárásokkal kapcsolatban.⁴⁰ Ugyanez az oka annak, hogy amikor a jogi diskurzusokat az átlagpolgár számára is hozzáférhetővé igyekeznek tenni, ezzel egyben a demokratikus és hozzáférhető jogról alkotott elbeszélést propagálva, a jogi szövegek (valamint a szövegek létrejöttét szabályozó normák) megalkotóinak azokra az elképzelésekre is tekintettel kell lenniük, melyekkel a jogászok rendelkeznek a világosságot és az illőséget tekintve.⁴¹ Nem tehetik meg, hogy eltekintenek az így megkettőződött rétorikai stíluserevények valamelyik oldalától: arra van csupán módjuk, hogy igyekezzenek elsimítani a kettő közötti ellentmondások

³⁸ Benjamin N. CARDOZO: „Law and Literature” in *Law and Literature and Other Essays and Addresses* (New York: Harcourt – Brace & Co. 1931) 3.

³⁹ Lásd JACKSON 1995 (11. lj.) 4. feji; Michèle M. ASPREY: *Plain Language for Lawyers* (Annandale: Federation Press 2003); Peter BUTT – Richard CASTLE: *Modern Legal Drafting: A Guide to Using Clearer Language* (Cambridge: Cambridge University Press 2006).

⁴⁰ Különösen érdekes példát ír le – az *actio* területén, de az *elocutio*ra vonatkozó megfigyelések mellett – Loss Sándor és H. Szilágyi István az általuk „cigány pernek” nevezett eljárásokból, ahol a talár „üzenetét” félreértő jelenlévő papoknak nézte a bírákat: Loss Sándor – H. SZILÁGYI István: „A cigány per” *Beszélő* 2001/4. 98.

⁴¹ Lásd FLÜCKIGER (34. lj.).

többségét, valamivel közelebb hozva őket egymáshoz, és hogy olyan elbeszéléseket kínáljanak, melyek jogász és nem jogász számára egyaránt elfogadhatók.

Ugyancsak a jogi diskurzus terén találhatjuk a legjobb példákat az ügyállások, a toposok és a stílus közötti szoros kapcsolatra.⁴² Az egyik terén hozott szerzői döntés a többire is kihat, amint azt például a definíciók esetében is láthatjuk: a meghatározást a klasszikus rétorika egyszerre tárgyalja az ügyállások és a toposok között, miközben egyértelműen összefügg a szavak megválasztásának (stilisztikai) kérdésével.

4. ÖSSZEZGÉS

Az utóbbi évtizedek szakirodalmában több szerző hangot adott annak a meggyőződésnek,⁴³ hogy a rétorika végső célja a meggyőzés lévén a rétorikai elemzés kizárólag a diskurzus pragmatikai szintjét képes megragadni. Ez a meglátás nyilvánvalóan nem alaptalan. Alátámasztja többek között Hermagoras sokat idézett definíciója, mely szerint a szónok célja az adott kérdés lehető legmeggyőzőbb tárgyalása,⁴⁴ de az a tény is, hogy az antik rétorikaelmélet a bíróságokon és egyéb helyeken zajló gyakorlat megfigyelése révén fejlődött ki. Ebből pedig az következik, hogy az elmélet itt egyértelműen a gyakorlat alapján és érdekében működött. Hogy visszatérjünk egy korábban már említett példához: a szónoki tevékenység szakaszainak felsorolása leírja, hogy mit kell megtennie a szónoknak. Bernard Jacksonnak a pragmatika narrativizációjával kapcsolatos megfigyelései azonban rámutatnak, hogy ez a pragmatikai megközelítés mindenfajta interpretációt és analízist jellemez, nem pusztán a rétorikáét. Azt pedig remélhetőleg a többi itt tárgyalt példa is igazolja, hogy az alapvetően pragmatikai perspektíva nem szükségszerűen korlátozza a rétorikai vizsgálódást a nyelvhasználat pragmatikai szintjére, hanem éppen ellenkezőleg: az elméleti apparátus képes számot adni a diskurzus valamennyi szintjén zajló, a pragmatikai hatáshoz hozzájáruló műveletekről.

A jogi szemiotika legfontosabb ígéretét a rétorikai kutatások szempontjából az jelenti, hogy képes hozzájárulni az antik iskolai rétorika rendszerének a megértéséhez: remélhetőleg azzal is, hogy segít megválaszolni a forrásaink hiányos volta miatt eddig meg nem válaszolt kérdéseket, de azzal mindenképpen, hogy rámutat a további tisztázást igénylő pontokra. Ezen túlmenően a szemiotika abban is segít-

⁴² Lásd CHICO-RICO (5. l.) 210–211.

⁴³ Lásd pl. JACKSON (2. l.) 303–304; Michel MEYER: *Questions de rhétorique: langage, raison et séduction* (Paris: Livre de poche 1993) 13–15. A némiképp egyoldalú rétorikakép a szofisták hagyományos negatív megítélésével is összefügg: az irányzat – és rétorikai működésük – újraértékelésére tesz kísérletet SZOBOSZLAI-KISS Katalin: „A filozófia első megújítói, a szofisták” *Műhely* 2013/2. 3–14.

⁴⁴ Az idézetet lásd pl. a pseudo-augustinusi *De Rhetoricá*ban: „dicit enim esse oratoris officium persuadere, quatenus rerum et personarum conditio patitur.” A különböző antik rétorika-definíciókról lásd Françoise DESBORDES: „Agir par la parole: La rhétorique” in Peter SCHMITTER (szerk.): *Geschichte der Sprachtheorie. Sprachtheorien der abendländischen Antike* (Tübingen: Narr 1991) 2. köt. 395–426.

het, hogy megértsük, hogyan működik a rétorikai hagyomány – ez a hagyomány pedig a mai napig eleven része a jogászai gondolkodásnak. A másik oldalról közelítve pedig azt mondhatjuk, hogy a rétorikai kutatás jelentősége abban áll, hogy föltárja a jogászai gondolkodás szempontjából létfontosságú szemiotikai eszközök egész sorát. Az ez irányú kutatáson belül a klasszikus rétorikai hagyomány lehető legpontosabb rekonstrukciója az értelmezési keretünk finomítását és gazdagítását eredményezheti.